

Volt-e a magyar dialektológiának XIX. századi nyelvatlaszterve?

1. Épp húsz évvel ezelőtt történt, hogy kiváló filológusunk, SZILÁGYI FERENC a Magyar Nyelv 1979. évi hasábjain figyelemre méltó tudománytörténeti cikkel lepte meg a szakmai közvéleményt. Kutatásai során rábukkant SCHEDEL (TOLDY) FERENCnek a Magyar Tudós Társaság 1843. dec. 18-án előterjesztett javaslatára a magyar nyelvjárások kutatása tárgyában. A Magyar Academiai Értesítő IV. (1843.) évfolyamában megjelent TOLDY-írást sokoldalú elemzésben részesítette, értékelésének súlypontját azonban mégis a tervezet nyelvföldrajzi jelentőségére helyezte, az 1843-ban megfogalmazott gondolatokat „A magyar nyelvjárások atlasza” eszmei előfutárának tartva. Erre utal SZILÁGYI címválasztása is: „Egy magyar »nyelvbrosz« akadémiái terve 1843-ból”. Tanulmánya összegző soraiban többek között ezt olvashatjuk (MNY. 75: 61): „Nem tudjuk, e nagyszabású — s nyugodtan mondhatjuk: korszakalkotó — akadémiái terv miért aludt el, miért hiúsult meg. Az bizonyos, hogy majd száz évig nem esett szó a magyar nyelvabroszról, s csak megújhodott Akadémiánkban került újra napirendre a kérdés, hogy három évtized alatt ez a több mint száz éves nemzeti adósság letörlesztessék. [Bekezdés.] Ha az 1843-i nyelvatalaszterv megvalósul, bizonyára könnyebb dolguk lett volna mai gyűjtőinknek, a magyar nyelvjáráskutatás pedig páratlan nyelvjárástörténeti anyaggal lenne ma gazdagabb” [kiemelés tőlem: J. D.].

Rövid írásomban azt szeretném bizonyítani, hogy bár TOLDY FERENC dialektológiai szemléletmódja és felvetett javaslatai a maga idejében igen moderneknek — sőt, sok tekintetben korát meghaladónak — tekinthetők, mégsem állíthatjuk, hogy egy nyelvjárás atlasz tervét határozottan és egyértelműen magukba foglalják.

2. Mielőtt a részletekbe bocsátkoznánk, célszerű egy terminológiai kérdést tisztáznunk. TOLDY szövegében kora egyik jellegzetes kifejezését, az *abrosz* szót használja ’térkép’ értelemben, tehát *nyelvbrosz* terminusát *nyelvtérkép*-ként modernizálhatjuk, „fordíthatjuk le”. (A ’térkép’ jelentésű szavak kontextusba foglalt gyűjteménye gazdag anyagon tanulmányozható KISS LAJOS nem rég megjelent könyvében: Magyar írók a térképről. Bp., 1999.) Múlt századi tudó-

sunk persze támaszkodhatott volna más, korabeli szóra is összetétele megalkotásakor, pl. **nyelvmappa*, **nyelvkártya*, **nyelvplán*-féle nyelvújítási megoldások sem lennének tőle meglepők. Azt azonban nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a *nyelvatlasz* terminus nem illett volna TOLDY tanulmányának gondolatkörébe. Az *atlasz* szó ugyanis története során mindvégig *t é r k é p e k g y ű j t e m é n y é t* jelentette szemben magával a *térkép*-pel és szinonimáival, melyek egyetlen lapra vonatkoznak (vö. pl. ÉKsz., TESz., EWUng., KISS L., i. m.). Az *atlasz* 'album alakban kiadott térképlapgyűjtemény' az EWUng. és KISS LAJOS idézett könyve szerint (6) 1692 óta adatolható a magyarban, így a XIX. század művelt emberei már bevett szóként ismerhették és használhatták. Hogy TOLDY FERENC a *nyelvbrosz* helyett nem *nyelvatlasz*-t írt, annak tehát nem szótörténeti akadálya volt, hanem ugyanaz a jelentéskülönbség, amely az *atlasz*-t a *térkép*-pel és szinonimáival ma is szembeállítja. (Ezen a tényen még az sem változtat érdemlegesen, hogy SZABÓ T. ATTILA és néhány kollégája — feltehetőleg az idegen szavak alkalmazását kerüendő, ill. enyhítendő — a *nyelvatlaszok* munkálatairól szólván többször a *nyelvtérkép(ek)* szóösszetételt is használja.) TOLDY szavazásait szerintem konzekvens, mert nem tervezett nyelvjárási térképgyűjteményt.

3. TOLDY FERENC nagyszabású, az egész nyelvterületre kiterjedő, a Tudós Társaság által irányított, de önkéntes gyűjtőkre építő nyelvjárási feltárómunkát álmodott meg, melynek remélt — nem túl távoli — lezárulásával a magyar nyelvstudomány felbecsülhetetlen értékű forrásanyaghoz jutott volna. Ez az anyag alapul szolgált volna egy korszerű nyelvjárástan megírásához, és új lendületet adott volna a történeti nyelvészeti kutatásoknak is. TOLDY szavaival: „Itt van már most ideje, Tek. Társaság, hogy miután nyelvünknek más nyelvekkel összehasonlításáról gondoskodtunk már, a' sokkal közelebb fekvő nyelvjárásokat is egész terjedelmök szerint figyelembe vegyük, és mind azon adatok' egybegyűjtéséről tegyünk, mellyek szükségesek, hogy lehetőleg kimerítő képét adjuk valamennyi fő és fiók nyelvjárásainknak, hogy azon befolyásokat nyomozhassuk, mik képzésökre hatottak, 's ezek által mind nyelvtanunknak 's nyelvünk' történetének egy eddig sajnosan nélkülözött forrását megnyissuk, mind a' nagy szótár' előkészületeit is a' legszükségesebbek egyikével kiegészítsük.” (TOLDY: i. h. 4–5, SZILÁGYI: i. h. 57).

TOLDY szerint ez a vállalkozás a következő munkamenetben lenne kivitelezhető:

1. Először egy akadémiai választmányt kellene felállítani, „melly mind azon pontokat jegyezné össze bizonyos rendben, mellyek a' nyelvjárások' kérdése körül, eddigi tökéletlen ismereteink' útmutatása mellett, előfordulhatnak” (uo.), azaz a nyelvjárási jelenségek minél szélesebb körére kiterjedő lista (kérdőív?) kidolgozása szakemberek által.

2. „A szükséges előkészületekhez fog pedig tartozni bizonyos *nyelvtartományok s nyelvmegegyék*, azaz fő és fiók dialektusok' felállítására, mellyeknek határai 's főhelyei eddigi ismereteink szerint kitűzvé, vezetni foghatják a' T. Társaságot mind a' kérdéseknek a' külön vidékekhez alkalmazásában, mind a' felszólítandók' választásában” (TOLDY: i. h. 8, SZILÁGYI: i. h. 59), azaz egy ideiglenes nyelvjárási felosztás elkészítése, munkahipotézis jelleggel, főleg a gyűjtési munka segítésének céljából. Ez a vázlat természetesen az ismeretek bővülésével folyamatosan módosulna, differenciálódna.

3. A nyelvjárási osztályozás legszemléletesebb megjelenítési módja egy térképi ábrázolás lehet, s ekkor kerül szóba a *nyelvbrosz* dolga is, de nem végtermékként, mint SZILÁGYI gondolja, hanem hasznos segédeszközként: „Fellevén ezek szerint téve mind azon kérdések, mik a' külön nyelvjárásokra nézve állíthatnak; 's meg levén állítva körrajzai, egy, a' külön nyelvjárásokat mutató nyelvabrosznak: [kiemelés tőlem: J. D.] felszólítandók lennének” a Társaság tagjai és az önkéntes munkatársak a gyűjtésre (TOLDY: i. h. 11, SZILÁGYI: i. h. 60).

Ezeket a TOLDY-féle sorokat (amelyeknek a MNy.-beli idézése még tovább folytatódik) SZILÁGYI az alábbi mondattal vezeti be: „A következők azért rendkívül jelentősek, mert kiderül belőlük, hogy nem csupán országos gyűjtésre gondolt a Magyar Tudós Társaság, hanem valóban egy *nyelvatlaszra* [SZILÁGYI F. kiemelése], »a' külön nyelvjárásokat mutató nyelvabrosz«-ra — 135 évvel a Magyar Nyelvjárások Atlaszának elkészülte előtt; ezt alátámasztja az is, hogy szabályos kérdőívekkel akartak dolgozni, a vidéki értelmiség bevonásával, számos nyelvi példa (példamondat) alkalmazásával, ami szintén úttörő jelentőségű: ...” (SZILÁGYI: i. h. 60).

Hogy a nyelvabrosz gondolata nem azonosítható a nyelvatlasz tervével, részben már megindokoltam. Kétségesnek látom azonban azt is, hogy „szabályos kérdőívekkel akartak dolgozni” a gyűjtők, hiszen a különböző típusú nyelvföldrajzi kérdőívek kifejlesztése még a XX. században is tart (l. pl. a „mondatátíró” német módszert vagy a direkt és indirekt kérdésekkel operáló franciát). A szabályos nyelvtani rendben felsorakoztatott jelenséggyűjteménytől — amelyre maga TOLDY is szép példasort adott — a nyelvföldrajzi célra használható kérdőív összeállításáig nem elhanyagolható szakértelmet kívánó válogató és szerkesztő munkán át vezet az út (l. erről bővebben: DEME LÁSZLÓ, A magyar nyelvjárások atlaszának kérdőívei: A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Szerk. DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU. Bp., 1975. 67–121).

4. Nem esik szó TOLDY tanulmányában arról, hogy a befolyt nyelvjárási anyagot egyedenként vagy jelenségenként térképezni kellene. Enélkül pedig nyelvatlaszról aligha beszélhetünk. Azonos céllal és módszerekkel gyűjtött, összevethető nyelvjárási anyag térképezésének gondolata először a múlt század

hetvenes éveiben vetődött föl reálisan a nemzetközi tudomány élvonalába tartozó német dialektológiában, közismerten GEORG WENKER nevéhez kapcsolódóan. (L. erről legutóbb: MÁTÉ JAKAB, A 19. századi nyelvtudomány rövid története. Bp., 1997. 133–4. Mellesleg WENKERT inkább nyelvtörténeti kérdésfeltevések motiválták vállalkozása elindításakor, mint a dialektológia önelvű érdekei.) Bármennyire hízelgő lenne is tehát számunkra az a gondolat, hogy TOLDY FERENC értékes tanulmányának „nyelvatlaszos” felvetéseivel egy emberöltővel megelőzte a korabeli nyelvtudományt, ilyen formában (ti. ahogy SZILÁGYI FERENC interpretálja az idevágó részleteket) nem lenne igazunk.

Azt azonban nyugodtan állíthatjuk, hogy TOLDY írásában jelen vannak a nyelv földrajzi gondolat csírái, s ezekkel, valamint a mű egyéb elméleti és módszertani felvetéseivel a magyar tudós nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedőt, élvonalbelit alkotott. Ennek igazolására idézek — SZILÁGYI nyomán — néhány további részletet.

„[Az országos gyűjtés lebonyolítására] felszólítandók lennének a’ társaság [ti. a Tudós Társaság, vagyis az Akadémia — J. D.] tagjai mindnyájan, a’ helybeliek úgy mint a’ vidékiek, hogy a’ mit saját tapasztalásokból vagy biztos kútfőből fellelhetnek, azt minél részletesben, minél bővebben s minél számosabb példákkal felvilágosítva, jegyezzék össze, állandó tekintettel a’ nyelvjárások geographiai elterjedésére ’s ethnographiai érintkezéseikre; azon kívül pedig minden vidékeken, mellyek nyelvteltekben bármely kised figyelemre méltók, társaságon kívüli hazafiak, leginkább papok és orvosok, kik a’ nép közt forganak ’s aránylag több kiképzéssel bírnak másoknál, lennének felkérendőek, hogy a’ nyelvet a’ velök közlendő utasítás szerint figyelmök’ tárgyává tevén, fél vagy legfelebb egy év alatt, eredményeiket beküldenék.” (TOLDY: i. h. 11, SZILÁGYI: i. h. 60–1.)

Tudjuk, hogy a WENKER-féle nagy német nyelvatlasz is (Sprachatlas des Deutschen Reichs) a vidéki értelmiségre (főleg tanítókra) támaszkodva hordta egybe hatalmas anyagát, és később is fontos szerep jutott a tanároknak, papoknak például a tájszavak gyűjtésében. Nagy hagyománya van még — napjainkig terjedően — az önkéntes gyűjtők foglalkoztatásának Finnországban vagy más észak-európai népeknél. Első nemzeti nyelvatlaszkísérletünk is önkéntes gyűjtőket alkalmazott volna, de a vállalkozás több ok miatt kudarcba fulladt. (Erről legutóbb I. KÁLNÁSI ÁRPÁD, Az első magyar nyelvatlaszkísérlet (Papp István és Huss Richárd nyelvatlaszterve): Uő, Fejezetek a Csűry-iskola történetéből. Debrecen, 1998. 28–42.)

TOLDY azon kitétele, hogy a nyelvjárási jelenségeket „minél bővebben s minél számosabb példákkal felvilágosítva, jegyezzék össze, állandó tekintettel a’ nyelvjárások geographiai elterjedésére ’s ethnographiai érintkezéseikre”, szintén korszerű, sőt inkább a XX. századba mutató elvárásnak tekintem, s a magam részéről a következőképpen értelmezem. Nem értékesíthető az a nyelvjárási adat,

amelyet a lelőhely feltüntetése nélkül rögzítettek. Nyeresége lehet a közlésnek, ha az adat táji, ill. néprajzi csoporthoz is köthető. (Bár napjaink dialektológiája ezt legfeljebb egy utólagos vizsgálat eredményeként fogadná el, nem pedig a gyűjtő megelőlegzett információjaként. A régebbi szakirodalom efféle lokalizációit, mint *székely*, *palóc*, *jász* stb. szó, ma már nem mindig tartanánk kielégítőnek.)

A területi vonatkozásokat érinti még SZILÁGYI következő megállapítása: „a nagy mű ... fölbecsülhetetlen nyelvjárás(történet)i forrásunk lett volna, már csak azért is, mivel az egész magyar nyelvterületről n a g y j á b ó l a z o n o s s ű r ű s é g ű [az én kiemelésem: J. D.] kutatópontok alapján tudott volna gyűjteni” (i. h. 61). TOLDY valóban az egész nyelvterületet átfogó gyűjtésről beszél, de szerintem oly mélységig nem jut el a problematika tárgyalásában, hogy a kutatópontok majdani sűrűségét mérlegelné.

Abban viszont maradéktalanul egyetérthetünk SZILÁGYIVAL, hogy TOLDY „Előadása tudománytörténeti szempontból igen jelentős: érdekes nyelvjárásfelosztást (osztályozást) ismertet, s egyszersmind figyelemre méltó megállapítást tesz a nyelvjárások s fő nyelvi típusok: az irodalmi nyelv, a köznyelv (fővárosi nyelv) viszonyáról. ... a TOLDY által előterjesztett nagy koncepciójú nyelvjárás-kutatási terv már túlment a nyelvbővítés szempontjain, a tudományos igényű dialektológia alapjait körvonalazta.” (SZILÁGYI: i. h. 61.)

5. SZILÁGYI nagy érdeme, hogy újra felfedezte számunkra ezt a kitűnő XIX. századi tanulmányt, és alapos, korrekt elemzésben részesítette. Megállapításait lényegében csak egy vonatkozásban kell korrigálni, tudniillik abban, hogy nem tulajdoníthatunk TOLDY-nak korát megelőző nyelvatlasztervet. A múlt század tudósa csupán egy olyan szemléltető térképre gondolhatott, melynek színes példánya Balassa József könyvének (A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. Bp., 1891.) mellékleteként később napvilágot is látott. Az első nemzeti nyelvatlaszterv megalkotójaként tehát továbbra is a debreceni tudóst, PAPP ISTVÁNT és kollégáit kell tekintenünk. Ez a tény azonban sem SZILÁGYI, sem TOLDY érdemeit nem kisebbíti számottevően. Mindkét tanulmány megérdemli, hogy tovább is foglalkozzunk velük. Megfontolást és vitát érdemel például SZILÁGYI egyik javaslata, mely szerint „indokolt, hogy a magyar nyelvjárás-kutatás első szakaszát ne a Magyar Nyelvőr megindulásától számítsuk, hanem TOLDY-nak 1843-ban beterveztett akadémiai tervezetétől” (i. h. 61).

JUHÁSZ DEZSŐ

